

Невмирущий Арабажин, або Два щоденники Олександра Кістяківського в одному?

подання інформації про авторство – в обох виданнях збірника шевченківських документів і матеріалів (див.: Т. Г. Шевченко: Документи та матеріали до біографії (1814–1861). – С. 544; Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії: 1814–1861 – Вид. 2-е, перероб. та доп. – С. 362), Руновський фігурує з ініціалами А. Н. Саме з публікації “Русского мира” укладачі покажчиків імен запозичили помилкову інформацію про його другий ініціал. Про виступи Руновського і Шевченка на літературному вечорі 18 грудня 1860 р. також див. анонімну “Петербуржскую летопись” (Санкт-Петербургские ведомости. – 1860. – № 281. – 24 дек. – С. 1509).

НЕВМИРУЩИЙ АРАБАЖИН, АБО ДВА ЩОДЕННИКИ ОЛЕКСАНДРА КІСТЯКІВСЬКОГО В ОДНОМУ?

“Щоденник” відомого вченого-правника позаминулого століття Олександра Кістяківського було видано у 1994–1995 рр. у Києві у двох томах¹. У першому з них у кількох записах за березневі дні 1876 р. подибуємо звістку про нездужання й смерть такого собі пана Арабажина, авторового свояка. Теж не відразу. Ось 24 березня 1876 р. у середу брат автора Федір Кістяківський, їдучи до Арабажинів у Бердичів, почув ще в дорозі, що Арабажин помер. Але в п’ятницю 26 березня йде уточнення, що Арабажин “жив, но, по мнению брата, безнадежен” (щоденник вівся російською мовою, хоч і з численними українізмами). І так він протягнув зі своїм вмиранням аж до листопада. У понеділок аж 15 листопада 1876 р. віднотовано: “Арабажин погребен. Жаль человека, рано сходящего со сцены человеческой деятельности [...]” (с. 132, 135, 224).

А через рік... Ну, *майже* через рік, 7 листопада 1877 р., автор зазначає між іншими денними справами: “Перед обедом посетили умирающего Арабажина” (с. 420).

Живучий, виявляється однак, цей курилко-Арабажин!!!

У суботу 13 листопада 1877 р. до Кістяківських “[...] пришел студ[ент] Романов с известием о смерти Арабажина, нашего свойственника”. Наступного дня його родину візитувала дружина автора щоденника. Аж у понеділок 15 листопада 1877 р. о 10 годині ранку О. Кістяківський сам “отправился на погребение Арабажина” (с. 422), хоч двісті сторінок перед тим він уже був “погребен” у записі за 15 листопада 1876 р.!!!

У записі від 31 грудня 1877 р. Арабажин згадується в щоденнику вже востаннє. З прикметником “покойный”, а його дружина названа вдовою (с. 436).

Цей випадок наштовхнув мене на думку, що О. Кістяківський міг вести свій щоденник у двох примірниках, і цей попередній висновок зміцнювався дальшими спостереженнями. Наприклад, число 29 жовтня в обох роках (1876 і 1877 рр.) раптом припало на той самий день тижня: четвер (див. с. 202 й, відповідно, аж с. 417). Такого календарного дива не може бути засадничо через непарну кількість днів як у році (за винятком високосного), так і в тижні. А у виданих щоденникових записах дореволюційного професора воно трапилося: збіглися дні тижня з такими самими датованими днями двох років, що послідовно йдуть один за одним: 1876 і 1877!!! І далі аж до кінця року цей збіг продовжується (порівн. с. 205 і 418, 207 і 419, 209 і 420, 211 і 420 і т. д. до четверга 30 грудня 1876 р. і четверга 30 грудня 1877 р. – с. 278 і 435).

¹ *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885): У 2 т. / Упор. В. С. Шандра, М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К., 1994. – Т. 1: 1874–1879. – 648 с.; К., 1995. – Т. 2: 1880–1885. – 584 с.

Дальше вчитування в текст показує, що міняється характер записів за наступний 1877 рік. Під 1876 роком вони хоч і не регулярні (трапляються пропуски в один-два дні), зате розлегли, від двох до чотирьох, часом і шести сторінок. Стосуються вони справ гострих і дразливих, таких як поведінка російського командування в Сербії (інтриги генерала Черняєва, оповідь рядового добровольця Манжури про офіцерський мордобій, критична оцінка примусової православізації уніатів у західних регіонах імперії тощо). І такий характер вдумливого, аналітичного літописання у щоденнику 1876 р. зберігається до останньої сторінки, до четверга 30 грудня.

А куці щоденні звіти з фатального дня “катастрофи в небесних сферах” ніби переносяться нашим хроністом на ті самі дні й числа, але в наступний, 1877 рік. Коли встав та напував школярів чаєм, чи ходив на прогулянку, ну й дещо з університетського життя та про контакти з сусідами і знайомими. Але – ніякої політики, ніяких аналізів життєвої поведінки тих чи інших осіб, особистих знайомих та публічних постатей. Як ворожка пошептала, переродився чоловік!

А починав же 1877 р. так само, як закінчив попередній: день у день з 1 по 31 “генваря” (як він воліє писати) триває ця довірча інтелектуальна розмова з другом. Насолода читати! На пам’ять сам приходить відомий пушкінський афоризм, що стежити за думками видатної людини – найприємніше в світі заняття. Щоправда, у записі за 10 лютого безсумнівно 1877 р. він, висловлюючись по-сучасному, неначе трохи “щекотнувся”. Почав з посилки з Сербії від тамтешнього священника Нешича, докладно прозвітував, що то за чоловік і звідки він його знає. Далі згадує про листи від Білогриць-Котляревського і Бородина, з непринадною характеристикою останнього (“как есть проходимец”) і детальним поясненням підстав для неї. Далі про візит студента Суровцева, котрий прийшов проконсультуватися у справі свого дядька Завойка, звинуваченого в гомосексуалізмі. Переказано й зміст консультації, несподівано прогресивний як на ті далекі часи: “Если смотреть с точки зрения нашего положительного закона, едва ли он выскочит из рук правосудия цел и невредим. Если же смотреть с теоретической точки зрения, если взять во внимание тяжкое наказание, кот[орым] наше уложение грозит за мужеложство, действие гнусное, но такое, которое можно даже оставить без преследования, то его следовало бы освободить от преследования. Если обвинительная камера будет проникнута таким теоретич[еским] взглядом, то она может прекратить дальнейшее преследование. Преданный суду, он может быть признан невинным и присяжными, если в их составе будут люди образованные, понимающие отсталость нашего уложения” (с. 344). Ну! І це – майже за сто літ до процесу, наприклад, Параджанова, який, як відомо, не “вискочив” з чіпких лап радянського правосуддя.

Далі йде про візит до колеги-юриста Квачевського з переліком (не нудним анітрохи) тем їхньої чотиригодинної бесіди. Так ніби в ній зайшла мова і про вирок у справі учасників студентської заварушки біля Казанського собору в Петербурзі. 18 душ тяжко покарані каторгою, поселенням у Сибір, заточенням в монастирі. “Бибергаль (прізвище студента. – Ю. Ш.) признан виновным в составлении стихотворения, направленного к возбуждению бунта. Следует обратить внимание на то, что стихотворение это отыскано у Бибергалья или в кармане, или на квартире. Выходит (аж тут сяйнуло в голові нашому щоденникареві!!! – Ю. Ш.), что *если бы мой дневник, о котором никто не ведает, не знает, был захвачен шпионами, то я бы мог быть признан тоже виноватым в каком-нибудь порицании* (курсив наш. – Ю. Ш.)” (с. 345). Але це ще так, радше теоретичний умовивід, бо відразу після останнього з виділених

Невмирущий Арабажин, або Два щоденники Олександра Кістяківського в одному?

слів автор виносить гнівне резюме: “Это тирания” – й буквально відразу дає таку вбивчу характеристику цьому міжнародному візитерові й тим можновладцям, що вітали його урочистими обідами й вечереями навіть у Зимовому палаці, що мало не здалося б ніякому нишпорці (“Едва успели засохнуть чернила, которыми написан был приговор, как явился в Кишинев, Москву и Петербург Дон-Карлос испанский, этот политический бандит [...]”) (с. 345). Як колишній дисидент автор мусить з каяттям і скрухою зазначити, що навіть про шефа КГБ ген. Федорчука ніхто з нас не посмів би так гостро писати.

Сумний досвід студента Бібергаля неначе нічому не навчив професора, а тільки підстрохнув до відкритого бунту. І так чи майже так тримає він марку й далі. Аж на весну 1877 р. почали траплятися пропуски по кілька днів зі звітом про них у подальшому записі. Здебільшого через зайнятість і роз’їзди у справах. А влітку 1877 р. в одній з поїздок трапилося дещо, що змусило його ще раз замислитися й зробити практичний висновок (запис за період з 26 по 31 липня, с. 409–417).

Поїздка була ніби відпочинковою, бо в дачну місцевість, але ніби й діловою, бо – до колеги, вченого юриста з Петербурга Івана Яковича Фойницького. Вони зналися здавна, обмінювалися працями, полемізували з деяких питань теорії і судової практики. “Он утверждал, что наш закон карает только приготовление к преступлению против особы государя. Я защищал положение, что облагает наказанием и злой умысел. [...] Фойницкий в ответ на мою статью поставил печатно ряд вопросов, в числе коих был один, *который мне показался с запахом полицейским* (курсив наш. – Ю. Ш.). Я замолчал и не ответил. С тех пор у нас прекратилась переписка” (с. 409).

І ось під середину літа 1877-го старе забулося, воскресли дружба й листування, постала навіть думка зустрітися й поспілкуватися безпосередньо. Поспілкувалися. І ось що з того вийшло: “Мы болтали очень много. [...] Он мне сообщил много интересного. Один только раз загорелся у нас горячий спор, о чем я душевно сожалелю по многим причинам. [...] Зашла речь о газетах. Я отозвался о Суворине как о человеке, который бьет по ультрапатриотическим струнам, что в его газете звучали и такие звуки, чтобы забрать Болгарию и навязать ей наш язык, наши обычаи и наши нравы. Когда я это сказал, Фойницкий заметил: «В Вас говорит малоросс». Слово за слово. Речь наша приняла горячий тон. Мой диапазон выразился в следующей фразе: «А коли так, то я вам скажу, что я скорее стою на стороне политики Биконсфильда, чем Гладстона». На что Фойницкий мне ответил: «*Вы малоросс, а не русский*». Когда он этой долбней ударил меня в голову, я очнулся, почувствовал боль в сердце. Так вот оно куда идет. Тут пахнет не политикою как рассуждением, а политикою как практикою. [...] Когда пыл спора прошел, [...] я подошел к Фойницкому и сказал: «Ваше выражение: *вы не русский* для меня обидно и небезопасно. Я не стану вам доказывать противное; не стану уверять вас в том, что я не изменник отечеству. Скажу только, что я служилый человек и что для меня подобная кличка небезопасна». [...] Долго я не мог опомниться. Долго из души моей не могли быть вытеснены сумные печальные мысли, навеянные выражением *вы малоросс, а не русский*” (с. 411–412; курсив у тексті О. Кістяківського).

Далі ще йде аж на п’ять сторінок друкованого тексту виправдань, але то вже ніби лебедина пісня, бо криза сталася. Цілий місяць, до 29 вересня, жодного запису не було, а тоді й з’являється в “Щоденнику” Кістяківського ота астрономічна сенсація: та сама дата на той самий день тижня двох послідовних років (перед тим дні тижня за 1876 і 1877 рр. ішли у правильній послідовності, порівн., наприклад, с. 101 і 368,

102 і 369, 103 і 372, 104 і 373 і т. д. аж до четверга 28 жовтня 1876 р. і четверга 28 жовтня 1877 р. – с. 202 і 417).

Отже, загроза потрапити в “українофіли” (те саме, що в “изменники отечеству”) налякала киянина більше, ніж просто реноме лівого радикала чи й бунтаря-нігіліста типу Бібергала. Спочатку протягом цілого місяця він мовчить, не торкаючись заповітного зошита, але далі (кортить же бабі скоринка!) вдається до штудерного вибігу: починає вести *відразу два щоденники* – коротший та стриманіший “на показ” (як говорилося в шістдесятницькому середовищі, “на експорт”) і другий у звичній манері, справжній “для себе”. Обумовлювалося це своєрідними особливостями нашого буття й виживання в умовах національної несвободи, не до кінця подоланої (ганьбімося, українці!) і в умовах незалежності.

Цікаво б відшукати в записках з обох років щось спільне, якісь анахронічні переключки, як ото про останні дні та смерть Арабажина. Цікаво простежити інші збіги подій нібито двох років, котрі не так в око впадають, як смерть Арабажина. Їх повно. І про дисертацію Д. І. Піхна, котру автор читає і в листопаді 1876 р., і в листопаді 1877 р. (с. 211 і 421, *passim*). Дисертації так довго не залежуються. І про солдатський постій в будинку автора у жовтні 1876 р. та його візит у цій справі через рік, на початку листопада 1877 р., до міського думця Івенсена (с. 196 і 419, 420), і зустріч в опері з братом Павлом, який, боргуючи авторові 250 рублів, не задумуючись бере квиток у перший ряд партеру, і про візит до намісника лаври та зустріч з митрополитом в один день одного й другого року (у понеділок 22 листопада 1876 р. і понеділок 22 листопада 1877 р., с. 228 і 424), і тема виправних колоній в обох записках.

І так далі й далі.

Практичніше простежити, які з голосних подій кінця 1877 р. до щоденника не втрапили. І такі є. Наприклад, заміна на Балканах реакційного Черняєва популярним Скобелевим і героїчний штурм Плевни. А ще – викриття групи Брешко-Брешковської в Києві, що обов’язково мало б зацікавити нашого щоденникаря.

Та вже годі подробиць і доказів. Час поміркувати над тим, яким же це робом сплуталися “хазовий” варіант щоденника з істинним, як вони утрапили в одну течку, щоб потім ото так підступно замилити увагу видавцям?

Здається, що ключ до розгадки дає нам у своїй передмові відповідальний редактор видання І. Л. Бутич, оповідаючи про непросту долю рукопису. Перед своєю смертю, що сталася 13 січня 1885 р., Кістяківський у заповіті забороняв публікувати свої записи раніше, ніж через 50 років. Його спадкоємицею стала дружина Олександра Іванівна (в листах її двоюрідного брата П. П. Чубинського – просто Леся). Вона у свою чергу побажала, щоб діти не мали за її життя доступу до батькових щоденників. Того самого року вона здепонувала їх на зберігання в київське відділення Ризько-Камського банку. Після революції слід цих нотаток пропав. Лише 1924 р. якийсь патріот з Ростова-на-Дону, студент Д. Кирей, повідомив листом Укрцентрархів, що вони опинилися в цьому місті, де міститься центральний осідок згаданого банку. Так щоденники повернулися в Україну. До війни вони зберігалися в Харкові, де, як зазначає І. Бутич, “[...] було підібрано розрізнені аркуші і їх пронумеровано, складено короткий опис. Згодом підготовлено огляд змісту, до якого додано покажчик імен. Історія виявлення і передачі Щоденника, а також зміст огляду (чи огляд змісту? – *Ю. Ш.*) були викладені в статті І. Ющенка «Щоденник О. Ф. Кістяківського»².

² Бутич І. Л. Передмова // *Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885)*. – Т. 1. – С. 21 (стаття І. Ющенка друкувалася в журналі “Архівна справа” (Харків, 1927. – Кн. 2/3)).

Невмирущий Арабажин, або Два щоденники Олександра Кістяківського в одному?

Таким чином, знаємо прізвище першого з потенційних винуватців недогляду. У 1930 р., ще 79 років тому, почалася підготовка Щоденника до видання, розрахованого на три томи. Наприкінці 1944 р. матеріали й робота над ними перекочували до Києва, де робота тривала з перервами до 1972 р. Аж у 1990-х рр. вона була поновлена силами науковців Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Перший із двох томів побачив світ 1994 р. – з от тією арабажинщиною.

У джерелознавчому описі архівних течок з рукописом І. Л. Бутич пунктуально вказує, що архівна справа 11 містить записи від 20 січня до 31 грудня 1876 р. А наступна, 12-та, від 27 жовтня 1876 р. до 7 січня 1877 р.³ Чи не тут і сталося небажане суміщення, і де частина справжнього щоденника за 1877 р.?

Юлії Шелест (Київ)

³ Там само. – С. 17.

ДЕЩО ПРО АРХІВ ІВАНА БУТИЧА

Попереднє знайомство з архівом мого чоловіка свідчить про велику науково-видавничу та організаційну роботу протягом 60-річної його діяльності в Архівному управлінні при Раді Міністрів УРСР, Головній редакції Української Радянської Енциклопедії (де він працював над підготовкою багатотомного видання “Історії міст і сіл УРСР”) й Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Архів Івана Бутича налічує близько 700 папок документальних матеріалів, опрацювання яких вимагає великої, довгої і кропіткої праці, тому зупинюся зараз лише на деяких цікавих матеріалах, з якими я вже встигла попередньо ознайомитися. Почну з листування. В архіві Івана Лукича зберігаються листи багатьох видатних українських істориків – І. Крип’якевича, Ф. Максименка, О. Купчинського, Я. Дашкевича, О. Мацюка, В. Романовського, М. Ковальського та ін. З-поміж них на особливу увагу заслуговує велика колекція листів від Івана Крип’якевича, що налічує 78 одиниць і охоплює період 1954–1966 рр. Власне, про неї мені й хотілося б розповісти докладніше. Більшість з листів стосується того часу, коли Іван Петрович та Іван Лукич тісно співпрацювали, готуючи до видання збірку “Документи Богдана Хмельницького”, що побачила світ у 1961 році. Вивчення цих документів переконало мене в тому, що в особі Івана Лукича Іван Петрович побачив однодумця, невтомного архівного працівника, а мій чоловік вважав Івана Петровича своїм учителем. Тому й не дивно, що в складних ситуаціях, пов’язаних з науковою та організаційною діяльністю в Архівному управлінні, він часом радився зі своїм наставником, про що свідчать як чернетки листів Івана Лукича, так і відповіді, отримані ним зі Львова.

Про початки співпраці істориків і народження задуму публікації документів Богдана Хмельницького свідчить лист від 20 січня 1954 р., в якому Іван Крип’якевич, між іншим, пише: “Дякую Вам за листа і пам’ять про збірник документів Хмельницького... Як я Вам вже говорив, я уявляю співпрацю так, що я буду підготовляти документи Хмельницького польською і латинською мовою, а матеріали українською і російською мовою прийшлося би редагувати в Києві... Мені важливе те, щоб збірка взагалі вийшла у світ... Для мене дуже радісне те, що у Вас вже приготовлено 90 листів Хмельницького та що Ви готові далі роботу продовжити. Я дуже вдячний Вам за Вашу прихильність...”.